

DA/DE BAĞLAMA VE KUVVETLENDİRME EDATININ TÜREYİŞİ

Dr. Mehmet ÖZMEN(*)

XIV. yüzyılın başlarından beri, bazı sahalarda önce seyrek, sonraları ise, daha sık olarak gördüğümüz **da/de** edatının kökeni, bugüne kadar çeşitli görüşler ileri sürülmesine rağmen, yeterince aydınlatılamamıştır. Biz burada, ilk defa doktora tezimizde, doktora tezinin sınırları içinde ele aldığımız bu konuyu (bkz. ADD., s. 343 - 345), daha geniş boyutlar içinde inceleyeceğiz.

Bugüne kadar, **da/de** bağlama ve kuvvetlendirme edatının kökeni üzerinde değişik görüşler ileri sürülmüştür. Jean Deny, **da/de**'yi **dahi**'nin kısalmış şekli olarak kabul eder (bkz. Jean Deny, **Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)**, Tercüme eden: Ali Ulvi Elöve, İstanbul 1941, s. 258, 261, 639), ancak kısalış biçimi üzerinde durmaz. **da/de**'yi **dahi**'nin kısalmış biçimi olarak görmek oldukça zor görünüyor. Zira, **da/de**'nin **dahi**'den gelmesi için ya bir kaynaşma (contraction) ya da bir hece yutumu (haplology) olması gerekir. Bu iki ses olayının da bu kelimedede olması çok zayıf bir ihtimaldir. Burada, kelimenin yapısı gereği bir hece yutumu düşünemeyiz. Kaynaşmaya gelince, **h**'nin **-k** > **-h** - değişmesiyle ortaya yeni çıktığı, kendini koruduğu, yumuşamanın henüz olmadığı bir dönemde olması, mümkün görünmüyor. Ayrıca, ikinci hecedeki «i» kendini korumak için «i» olmuş ve böylece ikinci hece berkimiştir. Diğer yandan **da/de** **dahi**'den gelseydi, **dağı** örneğinde olduğu gibi zaman içinde **da/de**'nin lehine, **dahi**'nin aleyhine olacak bir gelişmeyle **dahi**'nin ortadan kalkması beklenirdi. Talât Tekin de, **da/de** edatının **dağı**'dan **dağı** > ***dağ** > ***dah** > **da** şeklinde geldiğini ileri sürmektedir (bkz. Talât Tekin, «DA/DE Bağlayıcısının Türeyişi», TD., VIII, sy. 78, Ankara 1958, s. 276/277). Bu görüşe kaynak olan tek örneğin (bkz. Şeyyad Hamza, **Yusuf ve Zeliha**, Tıpkıbasım, Nakleden: Dehri Dilçin, İstanbul 1946, s. 55, str. 5) **da/de**'nin

(*) Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Görevlisi.

bu yoldan türediğini göstermek için yeterli bir kanıt olması oldukça zor. Kelime muhtemelen vezin zoruyla böyle yazılmıştır. Kelimenin geçtiği «andan soñra dağ (د) buları toylaya» mısraı, mesnevinin vezni olan fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün kalıbına uymamakla birlikte, kelime muhtemelen vezin zoruyla böyle yazılmıştır. Mısradaki «andan soñra» kısmı, fâ'ilâtün kalıbına uymuyor, ancak «dağ buları toylaya» kısmı, fâ'ilâtün fâ'ilün kalıbına uyuyor. Kelimenin bu biçimde türeyişine gelince, Necmettin Hacıeminoğlu'nun da belirttiği gibi (bkz. TDE., s. 222) böyle bir gelişme Türkçe'nin kurallarına uygun değildir. Muharrem Ergin, bu konuda «Biz da, de'nin menşeyini Eski Türkçe ma, me'de görüyoruz. Eski Türkçe'de bilhassa devre sonunda çok işlek hâle gelen ve tamamıyla da, de fonksiyonunda ve kullanılışında olan ma, me edatı vardır. İşte da, de'nin bu eski ma, me'nin yeni şekllinden ibaret olduğu anlaşılmaktadır. Edatın başındaki m'nin d olmasında herhalde bir benzeşme veya analogik bir tesir rol oynamıştır.» demektedir (bkz. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 785, İstanbul 1962, s. 339). Bu görüşü ispat edecek herhangi bir kanıt elimizde mevcut değildir. Ayrıca, kelime başı m- > d- değişmesi Türkçe'de pek rastlanmayan bir değişimdir. Bunun yanında, eđer da/de, ma, me'den gelseydi hiç olmazsa, geçiş dönemi eserlerinde bir süre karışık olarak kullanılması gerekirdi. da/de'nin dağı'dan gelemeceğinin ileri süren Necmettin Hacıeminoğlu da bu konuda şöyle demektedir: «Fakat dağı'dan inkişaf etmediğini kesin olarak bildiğimiz da/de'nin nasıl meydana geldiği hususunda bir şey söylemek de henüz mümkün değildir (bkz. TDE., s. 223). Clauson, kelimenin teşekkül şekli üzerinde durmadan tağı'nın ekleşmiş (enclitic) şekli olduğunu belirtir (bkz. EDPT., s. 466). Yine Räsänen de ara şekilleri belirtmeden da/de'nin tağı'dan geldiğini söylemektedir (bkz. Räsänen, s. 457). Mustafa Canpolat da bu konuda şöyle demektedir: «tağı > dağı berkitme edatının da/de biçimine geçişi XV. yüzyılda seyrek örneklerde görülür. Ancak bunun yazıcının bir kullanımı mı olduğu, yoksa yazarın kaleminden bu biçimde mi çıktığı hep kuşku kalmıştır (bkz. Doç. Dr. Mustafa Canpolat; Ömer Bin Mezid, *Mecmû'atü'n-Nezâ'ir*, T.D.K. Yayınları: 500, Ankara 1982, s. 225). K.H. Menges de yine ara şekli vermeden da/de'yi dağı'nın ekleşmiş biçimi sayar (bkz. Soy.-Krg., s. 647).

Eski Türkçe'deki tağı bağlama ve kuvvetlendirme edatı (bkz. OA., s. 114; US., s. 221; DLT., s. 562), XI. yüzyıldan itibaren bazı şivelerde, bir takım ses değişimlerine uğramaya başlar: XI. yüzyılda Oğuzca'da dağı (bkz. DLT., s. 165); Eski Anadolu Türkçesi'nde tağı (bkz. ETT., s. 107); dağı, dağı, dağı (bkz. TS., s. 969 - 977); XIII. - XIV. yüzyılda Kıpçak sahasında tağı (bkz., EBH., s. 99; TDE., s. 239) yanında tağı (bkz. CCD., s. 113,

114), tağı (bkz. EDPT., s. 466), dağı (bkz. CCD., s. 113, 114; GT., s. 240), dağı (bkz. Ett., s. 163); Altınordu sahasında tağı (bkz. Kutb., s. 193/214, 216/202) yanında tağı (bkz. EDPT., s. 466), dağı (bkz. Kutb. 248/1160); XV. yüzyıldan itibaren Çağatay sahasında tağı yanında, dağı, dağı (bkz. EDPT., s. 466), dağı (bkz. TDE., s. 138, 239).

Bunların yanında, Kur'an Tercümesi'nde, yalnız bir yerde tağ «da, de» şekline de rastlıyoruz (bkz. Dr. Ahmet Topaloğlu; *Kur'an Tercümesi*, İkinci cilt (Sözlük), Kültür Bakanlığı Yayınları: 300, Araştırma İnceleme Eserleri: 5, İstanbul 1978, s. 134). Bunun da muhtemelen bir yazım ihmalinden, «ı» (ی)'nin harekeyle gösterilmek istenirken ihmal sonucu, تاغ yerine تاغ şeklinde yazılmasından kaynaklandığı kanaatindeyiz. Nitekim buna benzer örneklere başka metinlerde de rastlamaktayız (bkz. M. Tayr, beni بان , s. 5, str. 6; fağlı فضل , s. 6, str. 2; kıat قات , s. 7, str. 12). Ayrıca dağı kelimesinin Tarama Sözlüğü'nde dört yerde دو şeklinde tespit edildiğini, fakat tarayıcılarca, bu şeklin kelimeye değil imlâya ait olduğu, yukarıda da belirttiğimiz gibi, ı'nın harekeyle yazılmak istenirken ihmal sonucu yazılmadığı kabul edildiği için, kelimenin dağı şeklinde okunduğunu da belirtelim (bkz. TS., s. 970, 971, 973, 974).

tağı'daki bu gelişmenin başladığı XIII. - XIV. yüzyıllardan itibaren, Eski Anadolu Türkçesi, Kıpçak ve Altınordu sahalarında tağı, dağı, dağı, dağı şekilleri yanında, yine aynı sahalarda XIV. yüzyılın başlarından itibaren da/de edatına da rastlamaya başlıyoruz. da/de edatına daha çok Eski Anadolu Türkçesi sahasında (bkz. TDE., s. 224, 266; ADD., s. 426, 430; ETT., s. 107); seyrek olarak Kıpçak sahasında Codex Cumanicus'ta (bkz. EDPT., s. 466; CCD., s. 113, 115), ta/te şekliyle Ermeni Kıpçakçası'nda (bkz. Omeljan Pritsak, «Ermeni Kıpçakçası», *Tarihi Türk Şiveleri*, Mehmet Akalın, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 94, Ankara 1979, s. 131 - 140) ve Altınordu sahasında yalnız bir yerde da şekliyle rastlıyoruz (bkz. Kutb., s. 372/3288). Anadolu sahasında dağı ile da/de başlangıçta bir süre birlikte kullanılmış, dağı'nın kullanım alanı git gide daralırken, da/de'nin kullanım alanı genişlemiş XV. yüzyıldan sonra ise dağı tamamen kullanıştan düşmüş (bkz. TS., s. 969 - 977), onun yerine da/de geçmiş ve dağı > dağı > dağı gelişmesini gösteren dağı ile yan yana kullanılmıştır.

tağı'dan geliştirdiğini düşündüğümüz da/de ile tağı'dan gelişen tağı, dağı, dağı'nın bugünkü Türk şive ve lehçelerindeki durumu ise şöyledir:

Türkmence, dağı «daha, başka; dahi», dā/de, «dahi» (bkz. TTS., s. 42); Karaçay - Balkarca, da/de, ta/te «ve da/de, dahi» (bkz. Krç.-Bal., s. 366); dağıda «daha da, yine, gene» (bkz. Krç. - Mal., s. 129); Kazakça,

K I S A L T M A L A R

- ADD.* Mehmet Özmen; *Ahmed-i Dâ'i Divanı, Metin-Gramer-Dizin*; Basılmamış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1984.
- a.g.e.* Adı geçen eser.
- a.g.m.* Adı geçen makale.
- Alt.* Omeljan Pritsak; "Das Altaitürkische" *Philologia Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959.
- CDD.* Annemarie von Gabain; "Codex Cumanicus'un Dili", *Tarihi Türk Şiveleri*, Mehmet Akalın, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 551, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 94, Ders Kitapları Serisi No: 7, Ankara 1979.
- ÇS.* H. Paasonen; *Çuvaş Sözlüğü*, T.D.K., C. III, İstanbul 1950.
- DLT.* Kaşgarlı Mahmut; *Divanü Lûgati't-Türk Dizini*, Haz.: Besim Atalay, T.D.K. Yayınlarından, Ankara 1943.
- EBH.* Ebu Hayyan; *Kitabü'l İdrak Li-Lisan al-Etrak*, Yay.: Ahmet Caferoğlu, İstanbul 1931.
- EDPT.* Sir Gerard Clauson; *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.
- ETT.* Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş; *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük*, İstanbul 1977.
- Ett.* *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye*, Yay.: Besim Atalay, İstanbul 1945.
- GT.* Seyf-i Sarayı, *Gülistan Tercümesi*, Haz.: Doç. Dr. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Birinci basılış, M.E.B. Devlet Kitapları, Ankara 1978.
- Karay.* Omeljan Pritsak; "Das Karaimische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959.
- Kaz. Tat.* Kaare Thomsen; "Das Kasantatarische und Westsibirischen Dialekte", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959.
- Kırg. Söz.* Prof. K. K. Yudahin; *Kırgız Sözlüğü Cilt I*, Türkçeye çeviren: Abdullah Taymas, T.D.K., C. III, 5, Ankara 1945.
- Kmk.* Johannes Benzing; "Das Kumükische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959.
- Krç.-Bal.* Omeljan Pritsak; "Das Karatschaische und Balkarische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959.
- Krç.-Mal.* Ramazan Karca, Dr. Phil. Hamit Zübeyr Koşay; *Karaçay-Malkar Türklerinde Hayvancılık ve Bununla İlgili Gelenekler*, Ankara Üniversitesi DTCF. Yayınları No: 101, Ankara 1954.

- Kutb.* Dr. M. Necmettin Hacıeminoğlu; *Kutb'un Hüsvrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul 1958.
- M. Tayr* Gülşehri; *Mantıku't-Tayr*, Tıpkıbasım, Haz.: Ağâh Sırrı Levend, T.D.K. Yayınlarından-Sayı: 166, Ankara 1957.
- OA.* Muharrem Ergin; *Orhun Âbideleri*, Birinci basılış, M.E.B. Devlet Kitapları, 1000 Temel Eser No: 32, İstanbul 1970.
- Rad.* Wilhelm Radloff; *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecta*, The Hague, The Netherland 1960.
- Räsänen* Martti Räsänen; *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*, Helsinki 1969.
- s.* Sayfa.
- Soy.-Kırg.* Karl Heinrich Menges; "Das Sojonischen und Karagasische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959.
- str.* Satır.
- sy.* Sayı.
- TD.* *Türk Dili* (T.D.K.'nun aylık dergisi), Ankara.
- TDE.* Dr. Necmettin Hacıeminoğlu; *Türk Dilinde Edatlar*, Birinci basılış, İstanbul 1971.
- TLÖ.* Saadet Çağatay; *Türk Lehçeleri Örnekleri II, Yaşayan Ağız ve Lehçeler*; Ankara Üniversitesi DTCF. Yayınları: 214, Ankara 1972.
- TS.* *Tarama Sözlüğü* T. D. K. Yayınları, Sayı : 12, C. II, Ankara 1965.
- TTS.* İlhan Çeneli; "Türkmen Türkçesi Sözlüğü", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1982-1983, T.D.K. Yayınları: 527, Ankara 1986.
- US.* Ahmet Caferoğlu; *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, T.D.K. Yayınları - Sayı: 260, İstanbul 1968.
- YDS.* E.K. Pekarskiy; *Yakut Dili Sözlüğü I*, T.D.K., C. III. 4, İstanbul 1945.

K I S A L T M A L A R

- ADD.** Mehmet Özmen; *Almed-i Dâ'i Divanı, Metin-Gramer-Dizin*; Basılmamış doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1984.
- a.g.e.** Adı geçen eser.
- a.g.m.** Adı geçen makale.
- Alt.** Omeļjan Pritsak; "Das Altaitürkische" *Philologia Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959.
- CDD.** Annemarie von Gabain; "Codex Cumanicus'un Dili", *Tarihi Türk Şi-veleri*, Mehmet Akalın, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 551, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 94, Ders Kitapları Serisi No: 7, Ankara 1979.
- ÇS.** H. Paasonen; *Çuvaş Sözlüğü*, T.D.K., C. III, İstanbul 1950.
- DLT.** Kaşgarlı Mahmut; *Divanü Lûgati't-Türk Dizini*, Haz.: Besim Atalay, T.D.K. Yayınlarından, Ankara 1943.
- EBH.** Ebu Hayyan; *Kitabü'l İdrak Li-Lisan al-Etrak*, Yay.: Ahmet Caferoğlu, İstanbul 1931.
- EDPT.** Sir Gerard Clauson; *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972.
- ETT.** Prof. Dr. Faruk K. Timurtaş; *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük*, İstanbul 1977.
- Ett.** *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye*, Yay.: Besim Atalay, İstanbul 1945.
- GT.** Seyf-i Sarayı, *Gülistan Tercümesi*, Haz.: Doç. Dr. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Birinci basılış, M.E.B. Devlet Kitapları, Ankara 1978.
- Karay.** Omeļjan Pritsak; "Das Karaimische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959.
- Kaz. Tat.** Kaare Thomsen; "Das Kasantatarische und Westsibirischen Dialekte", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959.
- Kırg. Söz.** Prof. K. K. Yudahin; *Kırgız Sözlüğü Cilt I*, Türkçeye çeviren: Abdullah Taymas, T.D.K., C. III, 5, Ankara 1945.
- Kmk.** Johannes Benzing; "Das Kumükische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959.
- Krç.-Bal.** Omeļjan Pritsak; "Das Karatschaische und Balkarische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959.
- Krç.-Mal.** Ramazan Karca, Dr. Phil. Hamit Zübeyr Koşay; *Karaçay-Malkar Türklerinde Hayvancılık ve Bununla İlgili Gelenekler*, Ankara Üniversitesi DTCF. Yayınları No: 101, Ankara 1954.

- Kutb.** Dr. M. Necmettin Hacıeminoğlu; *Kutb'un Hüsvrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul 1958.
- M. Tayr** Gülşehri; *Mantıku't-Tayr*, Tıpkıbasım, Haz.: Ağâh Sırrı Levend, T.D.K. Yayınlarından-Sayı: 166, Ankara 1957.
- OA.** Muharrem Ergin; *Orhun Âbideleri*, Birinci basılış, M.E.B. Devlet Kitapları, 1000 Temel Eser No: 32, İstanbul 1970.
- Rad.** Wilhelm Radloff; *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecta*, The Hague, The Netherland 1960.
- Räsänen** Martti Räsänen; *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*, Helsinki 1969.
- s.** Sayfa.
- Soy.-Kırg.** Karl Heinrich Menges; "Das Sojonischen und Karagasische", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden 1959.
- str.** Satır.
- sy.** Sayı.
- TD.** *Türk Dili* (T.D.K.'nun aylık dergisi), Ankara.
- TDE.** Dr. Necmettin Hacıeminoğlu; *Türk Dilinde Edatlar*, Birinci basılış, İstanbul 1971.
- TLÖ.** Saadet Çağatay; *Türk Lehçeleri Örnekleri II, Yaşayan Ağız ve Lehçeler*; Ankara Üniversitesi DTCF. Yayınları: 214, Ankara 1972.
- TS.** *Tarama Sözlüğü* T.D.K. Yayınları, Sayı: 12, C. II, Ankara 1965.
- TTS.** İlhan Çeneli; "Türkmen Türkçesi Sözlüğü", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1982-1983, T.D.K. Yayınları: 527, Ankara 1986.
- US.** Ahmet Caferoğlu; *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, T.D.K. Yayınları - Sayı: 260, İstanbul 1968.
- YDS.** E.K. Pekarskiy; *Yakut Dili Sözlüğü I*, T.D.K., C. III. 4, İstanbul 1945.